

Dominikaanisen kirkkolaulun piirteet gregoriaanisissa sävelmissä Turun hiippakunnassa reformaatioajalla

Myyhäiskeskiaikaisen Turun hiippakunnan liturgia rakentui dominikaanisen tradition mukaiseksi. Dominikaanista liturgiaa määrättiin noudatettavaksi vuonna 1330, ja paavi Eugenius IV vahvisti vuonna 1445 dominikaanisen liturgisen tradition virallisen aseman Turun hiippakunnassa.¹ Turun hiippakunnan dominikaanisuuutta ja sen jumalanpalvelustraditiota on tutkittu monin tavoin, mutta dominikaanisouden heijastusvaikutuksia reformaatioajan liturgiaan huomattavasti niukemmin. Jyrki Knuutila (2016) on hiljattain pohtinut Agricolan messun sisältöä tarkastelemalla sen dominikaanisia piirteitä. Keski-ajaisen liturgisen tradition vaikutusta reformaatioajan jumalanpalveluselämään on tarkasteltu sinänsä jo varsin perusteellisesti, mutta sävelmätutkimusta dominikaanisen perinteen vaikutuksesta ei Turun hiippakunnan osalta ole juurikaan tehty.

Sinänsä reformaatioajan liturginen musiikki on tuon ajan liturgisen musiikin harrastajille tuttua. Onhan Turun hiippakunnan reformaatioajan liturgisen musiikin lähteitä tarkasteltu useissa yhteyksissä. Sibelius-Akatemiassa on hiljattain käytännöllisinä painoksina julkaistu Codex Westh -käsikirjoitus (n. 1546) ja Gunnæruksen *Officia missæ* -käsikirjoitus (1605) kokonaisuudessaan ja lisäksi kootusti kaikki muut reformaatioajan suomenkieliset kirkkolaulut.² Reformaatioajan suomenkielinen liturginen musiikki on näin helposti tuon ajan kirkkolaulusta kiinnostuneiden ulottuvilla. Reformaation merkkivuoden merkeissä on parhaillaan

valmisteilla suomenkielinen yli 100 laulua käsittävä hymnikokoelma, jossa mahdollisuuksien mukaan käytetään Turun hiippakunnassa käytettyjä dominikaanisia hymnisävelmiä.

Tässä artikkelissa tarkastelen artikkelin sallimissa rajoissa ja näin ollen varsin suppean lähdeaineiston avulla dominikaanisen perinteen mukaisten liturgisten sävelmien musiikillisia piirteitä ja sitä, kuinka ne heijastuvat reformaatioajan liturgisissa sävelmistöissä. Samalla kuvaan, kuinka esimerkiksi Saksasta rantautuneet ja ”turkulaiseen” kirkkolauluun sekoittuneet piirteet näkyvät reformaatioajalta säilyneissä lähteissä.

Sisterssiläisen sääntökunnan vaikutuksessa syntynyt dominikaaninen kirkkolaulu vakiintui 1200-luvun puolivälissä, ja Pariisista lähtöisin olevasta Roomassa dominikaaniveljestön arkistossa säilytettävästä niin sanotusta Humbertus-koodeksista muodostui dominikaanisen liturgian prototyyppi. Paavi Clemens IV vahvisti Humbertuksen liturgian vuonna 1267 viralliseksi liturgiaksi, mikä jälkeen siihen ei saanut tehdä muutoksia ilman Apostolisen istuimen suostumusta.³ Dominikaanisen sääntökunta seuraa edelleen Humbertus-koodeksin liturgiaa ilmeisen uskollisesti.⁴ Yleensä men-

1 Knuutila 2016, 307.

2 Hannikainen 2009; Tuppurainen 2012; Tuppurainen & Hannikainen 2010.

3 Parvio 1988, 532.

4 Hiley 2009, 156.

dikanttisääntökuntien liturgiat olivat perusrakenteeltaan samanlaisia kaikkialla ja muuntuivat vain vähän 1200-luvun jälkeen. Näin ollen liturgiset kirjat olivat pääpiirteittäin saman sisältöisiä kaikkialla ja niitä käytettiin vain pienin paikallisin muokkauksin joka puolella Eurooppaa läpi keskiajan.⁵ Liturgisia kirjoja kopioitiin huolellisesti, jotta traditio säilyisi puhtaana. Esimerkiksi fransiskaanisien sääntökunnan statuutit edellyttivät, että liturgisten kirjojen kopioiden tuli olla fransiskaaniveljien kopioimia. Käytännössä ohjeistuksesta ilmeisesti kuitenkin joskus poikettiin.⁶ Turun hiippakunnan seurakuntakirkkojen liturgia seurasi dominikaanista mallia, josta esimerkiksi fransiskaanien liturgia poikkesi. Valtaosa keskiajalta Turun hiippakunnasta säilyneistä liturgisen musiikin käsikirjoitusfragmenteista on dominikaanisia. Kansalliskirjastossa Helsingissä säilytettävistä keskiaikaisista liturgisista fragmenteista vain noin 4,5 % on tunnistettu fransiskaanisiksi.⁷ Kyse on siis nimenomaan liturgisista fragmenteista ja on mahdollista, että tutkimuksen edetessä fransiskaanisiksi tunnistettavien lähteiden määrää tarkentuu.

Siirtyminen keskiaikaisesta katolisesta latinankielisestä jumalanpalvelusmusiikista kansankieliseen lauluun tapahtui vähitellen pitkän ajan kuluessa. Keskiaikaisten liturgisten kirjojen käytöstä reformaatioajalla on lukuisia esimerkkejä. Turun hiippakunnan liturgista musiikkia hyvin kuvaavan niin sanotun *Graduale Aboensen* (GA)⁸ ordinariumlauluihin on mahdollisesti vielä 1560–1570-luvuilla kirjoitettu suomenkieliset tekstit latinankielisten tekstien lisäksi.⁹ Kansankielisestä kirkkolaulusta huolimatta itse messulaulujen sävelmät säilyivät siis suurelta osin ennallaan. *Graduale Aboense* on dominikaanisen tradition mukainen. Esimerkiksi messurakenteiden, kalenterin, ja itse messutekstien erot ohjeelliseen *Missale Aboenseen* ovat häviävän pienet.¹⁰ *Missale Aboense* (MA) ei sisällä kuoron laulamien messulaulujen nuotteja.

DOMINIKAANISET SÄVELMÄT GREGORIAANISEN OHJELMISTON MURTEENA

Lähes yksinomaisena kirkkomusiikin muotona gregoriaaninen ohjelmisto oli keskiajan katolisessa kir-

kossa 700-luvun jälkipuoliskolta lähtien verrattain yhtenäinen. Tarkat jumalanpalveluselämää ohjaavat ohjeistukset yhtenäistivät käytäntöjä koko läntisen kirkkokunnan alueella. Eri sääntökunnilla samoin kuin hiippakunnilla oli kuitenkin omia erityispiirteitään, jotka ilmenivät muun muassa kirkkovuoden vietossa, lauluvälikoimassa ja hienokseltaan myös laulujen sävelmämuodoissa. Kuten Innocent Smith on esittänyt, dominikaaninen kirkkolaulu on eräänlainen gregoriaanisen ohjelmiston murre. Sävelmien väliset pienet erot voidaan havaita samaan tapaan kuin erilaisten murteiden piirteet. Smithin mukaan varhain 1200-luvulla Pyhän Dominicuksen seuraajat alkoivat vähittäin koostaa liturgisen laulun ohjelmistoa, joka myöhemmin standardisoitiin 1200-luvun puolivälissä ja jonka kehittämistä on jatkettu ja levitetty sääntökunnan koko 800-vuotisen olemassaolon ajan. Ohjelmiston tekstit ovat useimmiten yhteisiä roomalaisen riitin kanssa, mutta melodiset piirteet vaihtelevat. Näitä Humbertus-koodeksin (*Codex Humberti*) mukaisia sävelmävariaatioita lauletaan liturgiassa yhä edelleen.¹¹ Gregoriaanisessa musiikissa erilaiset tyyli-
piirteet ulottuvat nykypäivään saakka. Esimerkiksi benediktiiniläisluostarissa Solesmesissa julkaistussa *Liber Hymnarius* -kokoelmassa (1983) joissakin hymneissä samalla hymnitekstillä on hieman erilainen sävelmä kuin nykyisessä dominikaanisessa Hymnariumissa (*Hymnarium O. P.* 2013), sillä molemmat julkaisut perustuvat omaan vuosisataiseen traditioon.

Rauman fransiskaanisessa konventissa mahdollisesti käytettyjä liturgisia kirjoja koskevassa tutkimuksessaan Jaakko Tahkokallio esittelee erään fransiskaanisen *graduale*-fragmentin (F.m. II. 64, fol. 1r, ks. nuottiesimerkki 1). Fransiskaaniseksi fragmentin voi tunnistaa muun muassa messun aloittavan laulun introitus-otsikon perusteella.¹² Sääntökuntaperinnettä voitaisiin tarkastella myös sävelmämurteen perusteella. Näyttää siltä, että toisinaan pienen pienen sävelmien erot voisivat paljastaa, mihin traditioon käsikirjoitus liittyy. Mahdollisesti Naantalin birgitalaisluostarin kirjapajassa Rauman konventin tilauksesta valmistunut liturginen kirja voisi paljastua fransiskaaniseksi myös folion 1 verso-puolen psalmiversuksen sävelmän perusteella. Fransiskaanisien

Kuva 1. *Graduale Aboense* (n. 1397–1406) *Kyrie fons bonitatis*-sävelmään on sijoitettu suomenkieliset *Herra, armahda* -laulun sanat, mahdollisesti 1560–1570-luvuilla. F.m. II n:o 44 f. 42^R.

esim. F.m. II 64, f. 1v ja *Graduale Fratrum Minorum*, f. 94r.

De-us, De-us me-us, res-pi-ce in me, qua-re me de-re [...] ver-ba de-li-cto-rum me-o-rum.

esim. *Codex Humberti* (*Graduale*, f. 336v); F.m. II 44, f. 13r; HEN f. 59r

De-us, De-us me-us, res-pi-ce in me, qua-re me de-re- li- qui-sti.

Nuottiesimerkki 1. *Domine, ne longe facias* -introituksen psalmiversus

5 Tahkokallio 2015, 59.

6 Tahkokallio 2015, 63.

7 Tahkokallio 2015, 58.

8 KK, F.m. II 44. Ilkka Taitto (2002) on toimittanut gradualefragmentista näköispainoksen.

9 Taitto 2002, 220.

10 Taitto 2002, 216.

11 Smith 2014, 961–962.

12 Tahkokallio 2015, 58–63.

graduale-kirjojen 8. moodin introitus-psalmien jälkikäkeet nimittäin näyttävät alkavan poikkeuksetta f-sävelestä (tässä tapauksessa sanalla *quare*, rengastetut nuotit) ja nousevan sen jälkeen a-resitaatiosävelelle.¹³ Dominikaanisissa lähteissä sama säe alkaa a-sävelellä ja seuraava tavu lauletaan *pes*-sävelkuviolla f-a.

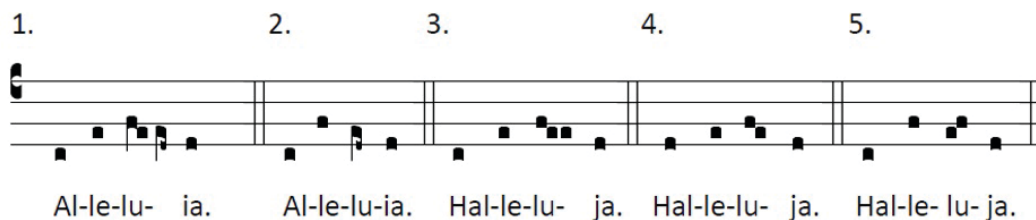
Nuottikäsittekirjoituksen edustaman liturgisen perinteen määrittelyssä tarkastellaan usein kirjan kirkkovoisi- ja pyhimyskalenteria tai lauluvalikoomaa. Mikäli kirja on säilynyt kokonaisena, hiippakunta, sääntökunta tai jopa luostari voidaan yleensä määrittellä.¹⁴ Läheskään aina tämä ei ole mahdollista fragmentin suppeuden vuoksi. Kirjan valmistuspaikka voidaan tunnistaa mahdollisesti myös sen ulkoasun ja käsialan perusteella.

Ilmeisen vähän käytetty tunnistamiskeino on sävelmävertailu. Vertailemalla saman sävelmän pieniä yksityiskohtia, sävelmäpartikkeleja ja niihin sisältyviä eroja voidaan myös saada viitteitä kirjan liturgisesta perinteestä. Selvimmin sävelmien erot näyttäytyvät erilaisten sävelmämurteiden välillä. Näiden murteiden tunnusomaisia piirteitä on selvitetty vertailemalla germaanisten ja romaanisten sävelmämurteiden tunnusmerkkejä. Germaanisen sävelmistön luonne on erisävyinen kuin romaanisen johtuen pienistä mutta säännönmukaisista sävelmäeroista. Germaaniselle murteelle ominaisia ovat muun muassa terssit (d–f, a–c) romaanisten sekunti-intervallien (d–e, a–h, a–b) sijasta. Keski-ajalla Pohjoismaihin ulottui kummankin sävelmämurteen vaikutus. Dominikaanisen sääntökunnan vahvasta asemasta johtuen romaaninen tyyli tuli vallitsevaksi Turun hiippakunnassa.¹⁵ Erik Abrahamsonin mukaan germaaniset ja romaaniset piirteet ovat toisinaan sekoittuneet mahdollisesti seurauksena kulttuurien raja-alueeseen kuulumisesta. Näin on tapahtunut esimerkiksi tanskalaisessa Niels Jesperssonin gradualeessa (1573), jonka sävelmissä on germaanisista piirteitä, vaikka notaatio on romaanista tyyliä.¹⁶ Painettuna kirjana Jesperssonin gradualella oli oletettavasti vahva vaikutus Turun hiippakunnan liturgiseen musiikkiin, kuten oli myös samoihin aikoihin laaditulla Hans Thomissonin virsikirjalla (*Salmebog* 1569) sekä muutamilla muilla reformaatioajan pohjoissaksalaisilla ja tanskalaisilla kirjoilla.

Aiemmassa tutkimuksessa on havaittu, että Turun hiippakunnan liturgisen musiikin sävelmistöön on vähitellen sekoittunut germaanisista piirteitä viimeistään 1600-luvulla. Sävelmämurteiden sekoitumista näyttää tapahtuneen ainakin sekvensseissä ja messun ordinarium-lauluissa. Esimerkiksi pääsisäissequenssin *Victimæ paschali laudes* säilyneistä suomenkielisistä varianteista voidaan havaita sekä romaanisia että germaanisista piirteitä. *Victimæ*-sequenssin suomenkielisiä variantteja 1500–1600-luvulta säilyneissä lähteissä on nuotinnettuina 27 käsikirjoituksessa, joskin osassa lähteistä laulu on säilynyt vain katkelmana. Variantteihin sisältyy kuusi erilaista suomenkielistä käännöstä. Sekvenssin sävelmissä erottuu sekä dominikaanisiin lähteisiin pohjautuvia sävelmämuotoja että ilmeisesti reformaation mukanaan tuomia saksalaisvaikutteisia germaanisista muotoja.¹⁷

Victimæ-sequenssiin päätöksenä laulettava halleluja lauletaan eri traditioissa toisistaan poikkeavilla sävelmillä. Pelkästään halleluja-säettä tarkastelemalla voidaan arvioida, että Turun hiippakunnassa pääsisäissequenssiin sekoittuivat saksalaisvaikutteet vasta 1600-luvulla, ja koko 1500-luvun ajan laulu säilyi musiikillisesti ”dominikaanisena”, sillä germaaninen halleluja-säe sisältyy vain 1600-luvulla laadittuihin käsikirjoituksiin. Seuraavissa halleluja-säkeen vaihtoehtoissa (nuottiesimerkki 2) ensimmäinen edustaa dominikaanista perinnettä¹⁸, toinen sisältyy vuonna 1961 julkaistuun *Graduale Romanumiin*.¹⁹ Kolmas Turun hiippakunnan dominikaanisissa lähteissä yleisesti esiintyvä sävelmä on muuntunut vanhemmasta dominikaanisesta sävelmästä,²⁰ sillä d-likvesenssisävel on kadonnut. Neljäs variantti, joka esiintyy parissa Turun hiippakunnan varhaisessa reformaatioajan lähteessä,²¹ lienee muuntunut Turun hiippakunnan dominikaanisesta melodiasta. Viides sävelmämuoto on yleinen germaanisissa lähteissä ja on säilynyt Turun hiippakunnassa kuudessa 1600-luvulta säilyneessä käsikirjoituksessa.²²

Samaan tapaan messun ordinarium-lauluista erottuu sekä germaanisista että dominikaaneille tyypillisiä romaanisia piirteitä. Ordinarium-sävelmistöjä vertaamalla on voitu todeta, että erityisesti Tukholman suomalaisen kirkon käytössä olleissa

Nuottiesimerkki 2. *Victimæ*-sekvenssin halleluja-säkeen melodioita

suomenkielisissä sävelmistöissä on germaanisista piirteitä, mutta varhaisemmissa suomenkielisissä lähteissä, kuten Westhin koodeksissa, sävelmien yksityiskohdat viittaavat roomalaisen sävelmämurteen myötä dominikaaniseen perinteeseen.²³

Lähdemateriaalista paljastuu kuitenkin poikkeuksia. Turun hiippakuntaan liitettyissä sävelmistöissä on eroavaisuuksia, joita ryhmittelemällä olisi ehkä mahdollista selvittää sävelmien kulkututkimusta liturgisessa traditiossa. Esimerkiksi *Veni Sancte spiritus reple* -sekvenssin sävelmä on Humbertus-koodeksissa täsmälleen samanlainen kuin Uskelan *Graduale* (Graduale Uskelense 1518) ja suomenkielisessä Westhin koodeksin versiossa, mutta poikkeaa viimeisen säeparin loppusävelien osalta *Graduale Aboensen* (n. 1400), Ilmajoen gradualen (*Graduale Ilmolense* 1500-luvun alkupuolelta) ja Urjalan käsikirjoituksen (n.1608) versioista. Nämä ovat puolestaan keskenään aivan samanlaiset ja muistuttavat päätössäkeen osalta muun muassa useita germaanisista piirteitä sisältäviä käsikirjoituksia.²⁴ *Graduale Aboensessa* sekvenssin alkusäe on myös erilainen kuin dominikaanisissa lähteissä yleensä.²⁵

Kansalliskirjaston missale-fragmenttien joukossa on viisi muuta *Veni Sancte spiritus reple* -sekvenssin sisältävää pergamenttilähdettä, joista kolmelle Toivo Haapanen on voutintilimerkintöjen pohjalta päätellyt suomalaisen käyttöprovenienssin.²⁶ Neljässä lähteessä sävelmä on muutamaa todennäköistä kirjoitusvirhettä lukuun ottamatta samanlainen Humbertus-koodeksin ja Uskelan

torum meorum". Lähteenä käytetty fransiskaalainen *Graduale Fratrum Minorum* on laadittu Pohjois-Italiassa 1300-luvun alkupuolella ja sitä on käytetty Locarnon fransiskaaniiluostarissa. *Graduale Fratrum Minorum*.

14 Taitto 2002, 9.

15 Taitto 1992, 15.

16 Abrahamsen 1919, 17–18; Taitto 1992, 448–449.

17 Hannikainen 2010, 139–160; Hannikainen 2012, 26–28.

18 *Graduale O.P.* 1950, 198.

19 *Graduale Romanum* 1961, 242.

20 Mm. *Graduale Aboense* (F.m. II 44, f. 45r) ja vielä 1600-luvun alussa *Urjalan käsikirjoitus* (KK, C^O IV 12, f. 82.)

21 Henricus Strigelius -käsikirjoitus (*Liber Templi Ilmolensis*, C III 36, f. 12r) ja *Codex Cumoensis* -käsikirjoituksesta laadittu kopio (E^O I 2, 239).

22 Mm. Niels Jespersen'in gradualen (1573, 199). Suomalaisissa lähteissä germaaninen halleluja-säe on kahdessa Iisalmen käsikirjoituksen sekvenssiversiossa (1630-luvulta, s. 42 & 63), Tukholman suomalaisen kirkon arkistossa säilytettävän luterilaisen gradualen 1600-luvulla laaditussa osassa (f. 217v), Antonius Canutin käsikirjoituksessa viimeistään vuodelta 1616, (KK, A^O II 33, f. 12r), Henricus Malmin koululaulukirjassa 1600-luvulta (KK, C^O V 32, s. 23) ja Sackeliuksen koululaulukirjassa 1600-luvulta (KK, C IV 26, f. 18v). Tukholman suomalaisen kirkon gradualen 2. osa ja Antonius Canutin käsikirjoitukset ovat olleet käytössä Tukholman suomalaisessa kirkossa ja ovat ainakin osin saman henkilön laatimia. (Häkkinen & Hannikainen 2013, 105.)

23 Häkkinen & Hannikainen 2013, 1121–123; Hannikainen & Tuppurainen 2016, 161–162.

24 Reformaatioajan suomenkielisissä *Veni sancte spiritus* -sekvenssin kopioissa Westhin koodeksin mukainen päätöslöyke on myös Raisonin käsikirjoituksessa (KK C^O I, f. 5v) ja Jacob Sigfredhsonin käsikirjoituksessa (KK, ei signumia, f. 34r). *Graduale Aboensen* mukainen päätös on Loimijoen käsikirjoituksessa 81v, Antonio Canutin käsikirjoituksessa (KK A^O II, f. 19r–v), TLK2 (f. 228v) ja Iisalmen käsikirjoituksessa (s. 73).

25 Sävelet c–d ovat sävelien d–e asemasta sekä ensimmäisen parisäkeen alussa että parisäkeen kertaavan melodian alussa, joten kysymys ei liene kirjoitusvirheestä.

26 F.M. I 135, f. 2r–v; F.M. I 137, f. 38v; F.M. I 171 f. 1r; F.M. I 186 f. 17r–v ja F.M. I 287, f. 19r. Toivo Haapanen on päätellyt suomalaisen käyttöprovenienssin missalefragmenteille 135, 137 ja 186. Haapanen 1922, 64–66 ja 89.

13 Fransiskaanisesta lähteen jälkisaie kokonaisuudessaan: "quare me dereliquisti longe a salute mea verba delic-

Codex Humberti (Graduale, f. 364v); URJ, f. 62r, GI, f. 155r-v; Codex Cumoensis, s. 203-205;
suomenkielinen versio: MJW, 17v-18v.

Ve-ni sancte spi-ri-tus et e-mit-te coe-li-tus lu-cis tu-æ ra-di-um.
Tw-le py-hä hen-gi tänn a-las-las-ke tai-ua-hast si-nu(n) pais-tes wal-ke-us.

GA, f. 46r-v.

Ve-ni sancte spiri-tus, et e-mit-te coe-li-tus, lu-cis tu-æ ra-di-um.

Nuottiesimerkki 3. *Veni Sancte spiritus reple* -sekvenssin alkuää.

Codex Humberti (Graduale, f. 364v); GU, f. 47v-48r; suomenkielinen versio: MJW, f. 17v-18v.

Da vir-tu-tis me-ri-tum da sa-lu-tis ex-i-tum da per-en-ne gau-di-um. A-men.
An-na a-uun an-si-ot an-na lop-pu au-tu-as an-na i-lo lac-ka-matt. A-men.

URJ, f. 62r, GA, f. 46r-v, GI, f. 155r-v.

Da vir-tu-tis me-ri-tum da sa-lu-tis ex-i-tum da per-en-ne gau-di-um. A-men.

Nuottiesimerkki 4. *Veni Sancte spiritus reple* -sekvenssin päätöissä.

gradualen kanssa. Yhdessä lähteessä ei ole nuotteja, vaan ainoastaan laulun teksti.²⁷ Sävelmien kulkeutumista liturgisessa traditiossa tulisi tarkastella riittävän kattavan lähdemateriaalin valossa, mikä tässä yhteydessä ei ole mahdollista.

INTROITUS REFORMAATIOAJAN SUOMESSA

Reformaatioajalla Turun hiippakunnassa messun proprium-laulujen joukossa introituksella näyttää olleen erityisasema. Muiden proprium-laulujen

(graduale, halleluja, offertorium, communio) korvautuessa vähitellen luterilaisilla virsillä introitus näyttää säilyneen käytössä vielä 1600-luvulle saakka. Keskiaikaiset liturgiset kirjat mahdollistivat latinankielisten proprium-laulujen käytön, mutta ilmeisesti ainoastaan introituksia kopioitiin uusiin liturgisiin kirjoihin. Mahdollisesti Lempäälän seurakunnassa käytössä ollut ja 1570-luvulla laadittu, niin sanottuun Henricus Thomae -käsikirjoitukseen sisältyvä Nicolaus Ericin käsikirjoitus sisältää latinankieliset introitukset koko kirkkovuodelle,

yhteensä 77 introitusta.²⁸ 1600-luvun alkupuolella laadittu Urjalan käsikirjoitus sisältää introitus-laulut kirkkovuoden merkittävimmille juhlapyhille, yhteensä kahdeksan introitusta.²⁹ Turun hiippakunnan messujärjestyksestä introitus poistui vuoden 1614 käsikirjan myötä. Ajankohtaa voidaankin pitää jonkinlaisena perinteisten proprium-laulujen käytön päätöspisteenä Turun hiippakunnassa. Samalla näiden laulujen osalta dominikaaninen vaikutus suomalaiseen liturgiseen musiikkiin tältä osin päättyi.³⁰

Jaakko Tahkokallion mukaan officium-sanankäyttö näyttäisi viittaavan dominikaaniseen lähteseen, antavathan esimerkiksi fransiskaanisat kirjat laululle poikkeuksetta nimen introitus.³¹ Officium-termin käyttö näyttääkin paljastavan graduale- ja missale-käsikirjoitusten osalta yhteyden dominikaaniseen sääntökuntaan. Dominikaanisat lähteet näyttävät otsikoivan introituksen poikkeuksetta officium-sanalla. Ilkka Taiton mukaan introitusta tarkoittavana officium-nimitys on peräisin mozarabisen kirkkolaulun introitus-laulua vastaavasta rakenteesta, josta se siirtyi dominikaanien käyttöön.³² Myös Natanel Fransén yhdistää officium-termin dominikaanisuteen ja pitää termiä Englannista Turun hiippakuntaan rantautuneena dominikaanisena piirteenä.³³

Suomalaisissa reformaatioajan lähteissä terminologia vaihtelee jonkin verran. Mikael Agricola tuntee molemmat termit. Messun (1549) introitusta koskevassa latinankielisessä ohjeessa mainitaan ”Introitus siue Offitia Misse ex Praecationis libello Finnico de Psalmis aut Patrum Orationibus”.³⁴ Juusteenin messussa (1575) introitusta koskevassa ohjeessa käytettiin introitus-termiä (”Alius introitus alia vice habendus”).³⁵ Messun lopussa oli kuuden psalmin osasto, joista introituspsalmit voitiin myös lukea. Kuuden psalmitekstin osastoa edeltää ohje ”Nyt seurauat mutamat Psalmi iotca pitä luettaman toisinans pro Introitu ia Gradualen edhestä / ninquin colleingun sopipi”.³⁶

Reformaatioajan suomalaisissa käsikirjoituksissa officium-sana on varsin yleinen, joskin merkittävimmässä säilyneessä luterilaisessa gradualesa, niin kutsutussa Westhin koodeksissa (n. 1546) introitus on otsikoitu Agricolan tapaan molem-

milla sanoilla. Koodeksiin sisältyviä introituksia edeltää otsikko ”Täbä Noudhatteleu Monicahdhoi Jntroituxia se on Mesun alku weisuija.” Introituksien otsikoissa käytetään kuitenkin officium-sanaa (”De Trinitate offitium” ja ”Aliud officium De cruce”).³⁷ Reformaatioajalta säilyneissä, latinankielisissä introituksissa sisältäneissä käsikirjoituksissa

27 F.m. I 135 f. 2r–v: Kahta pientä eroavaisuutta lukuun ottamatta sävelmä on samanlainen kuin GU:n ja Humbertus-koodeksin sävelmä. Eroavaisuudet ovat *dulcis hospes animae* -sanojen sävelkulku c–a–c–g–fe–d–c (po. ch–a–ch–g–f–ed–c) ja *septenarium*-sanankäytön sävelkulku a–d–f–edc–d (po. a–d–f–e–d). Nämä ovat todennäköisesti kopiointivirheitä, koska parisäkeiden toisissa säkeissä sävelmä on samanlainen Humbertus-koodeksin ja Graduale Uskelensen kanssa. F.m. I 137 f. 38v: Näkyvissä on sekvenssin alkupuoli sanalle *tuorum fi*–[*delium* – –]. Säilyneessä sävelmäosauudessa ei ole eroja GU:n sävelmään. F.m. I 171 f. 1r: Näkyvissä on sekvenssi lähes kokonaan *munerum*-sanasta lähtien loppuun (– *veni, dator j munerum, veni, lumen cordium* – –). Sävelmässä *temperies*-sanalla ovat sävelet fe–d–c (GU: f–ed–c). Kysymyksessä on todennäköisesti kirjoitusvirhe, koska saman parisäkeen ensimmäisessä säkeessä *anime*-sanalla ovat sävelet f–ed–c. Samaan tapaan todennäköisesti kirjoitusvirheen vuoksi *riga quod est* -säkeen *riga*-sanalla puuttuu g-sävel. Muilta osin sävelmä on samanlainen GU:n kanssa. F.m. I 186, f. 17r–v: Sävelmä ei ole aivan kokonaisuudessaan näkyvissä, koska lehden reunoja on leikkaantunut pois. Sävelmä on samanlainen GU:n kanssa lukuun ottamatta todennäköisesti kopiointivirheitä johtuneista kahdesta eroavaisuudesta. Kopiointivirheet ovat ensimmäisen säeparin jälkimmäisen *veni*-sanalla c–d (po. d–e) ja viimeisen säeparin jälkimmäisessä *pherenne*-sanalla f–g–d (po. g–a–d). F.m. I 287, f. 19r: Kuten usein missale-tyyppisissä kirjoissa, tässä lähteessä ei ole nuotteja, vaan pelkkä laulun teksti.

28 Hannikainen 2006, 133.

29 Hannikainen 2006, 42; Urjalan käsikirjoitusta on kuvailtu yksityiskohtaisemmin artikkelissa Hannikainen 2013.

30 Hannikainen 2006, 41.

31 Tahkokallio 2015, 58.

32 Taitto 1992, 92.

33 Fransén 1936, 43.

34 Agricola 1549, 109. ”Introitus eli Officia Missae voidaan ottaa suomalaisesta rukouskirjasta, psalmeista tai kirkkoisien rukouksista – ” Hannikainen 2006, 38.

35 Hannikainen 2006, 39.

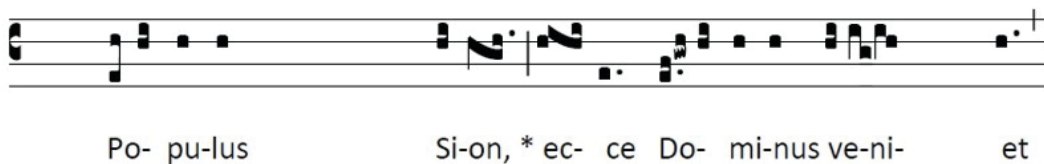
36 Juusten 1575, 31.

37 MJW 98v–99v.

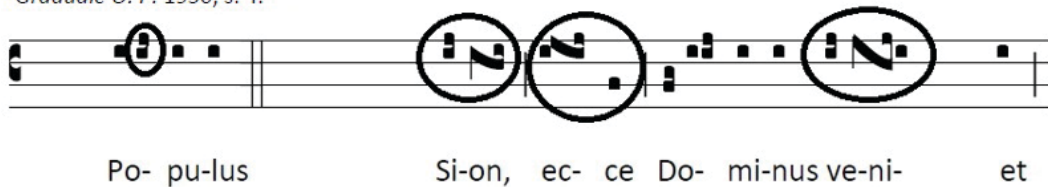
käytetään lähes poikkeuksetta officium-termiä.³⁸ Michael Bartholdi Gunnærus antaa introitukselle nimen *Officia missæ* vuonna 1605 Helsingissä laatimansa introituskokoelman alkulehdillä sanoin ”Ne Latinan kieliset Officia missæ nimitetyt, iocaitzen Sunnuntain säkä pyhä päivän, – – weisattavaxi käätyt”. Gunnærus ei missään yhteydessä käytä sanaa introitus.³⁹ *Officia missæ* -termi esiintyy yleisesti kirjatyyppin nimenä, joko introituslauluja sisältävänä kirjana tai yleensä liturgisena kirjana.⁴⁰ Gunnæruksen kokoelmassa *Officia missæ* -käsitkirjoitus seuraa psalmisävelmien osalta täysin Turun hiippakunnan dominikaanista sävelmistöperinnettä. Kokoelman sävelmistöstä ei ilmene mitään, mikä osoittaisi Gunnæruksen käyttäneen jotain hiippakunnan dominikaanisesta traditiosta poikkeavaa lähdettä.⁴¹

Dominikaanilähteisiin sisältyvässä toisen adventtisunnuntain *Populus Sion* -introituksen alkusäkeessä havaitaan helposti sävelmämurteen piirteet. Eri aikakausilta ja eri paikkakunnilta peräisin olevissa dominikaanisissa lähteissä sävelmät ovat täysin samanlaiset,⁴² mutta ne poikkeavat *Graduale Romanumista*. Silmiin pistävin ero on resitaatiosävel, joka dominikaanisissa lähteissä on d-sävel ja muissa lähteissä sävelaskelta alempi c-sävel. Gunnaeruksen kokoelmassa *Populus Sion* -introitukseen pohjautuvassa *Katsos Herra antaaapi itsens kuuluttaa* -introituksessa toistuvat dominikaanisten lähteiden tärkeimmät melodiset formulat, ainoastaan kirjoitustapa on yksinkertaistunut.⁴³ Näyttää siis siltä, että dominikaaniset piirteet sävelmien osalta säilyivät *Officia missæ* -kokoelman myötä aina 1600-luvulle saakka.

Graduale Romanum 1961, s. 4.

Graduale O. P. 1950, s. 4.

Officia Missæ 1605, f. 13v.

Nuottiesimerkki 5. *Populus Sion* -introituksen vertailu

DOMINIKAANISET HYMNIT TURUN HIIPPAKUNNASSA REFORMAATIOAJALLA

Hetkipalveluksissa laulettavia latinankielisiä hymnejä on reformaatioajalta säilynyt käsikirjoituslähteissä runsaasti. Olav D. Schalin on luettellonut luterilaisen ajan hymnilähteet perusteellisesti tutkimuksessaan *Kulthistoriska studier till belysande av reformationens genomförande i Finland* (1946), missä hymnit on luetteloitu tekstien perusteella. Schalinin työtä ovat täydentäneet muiden muassa Ingeborg Lagercrantz (1948) ja Pentti Lempiäinen (1967).

Seuraavassa vertailen Turun hiippakunnan reformaatioajan lähteissä yleisesti esiintyvää *Christe redemptor omnium* -hymniä Humbertus-koodeksin Hymnariumiin ja Solesmesissa toimitetun *Liber Hymnarius* -julkaisun vastaavaan hymniin. Humbertus-koodeksin hymni on täysin yhteneväinen uusimman dominikaanisen hymnariumin (*Hymnarium O. P.*) kanssa samoin kuin GregoBase-internetsivuston sävelmistön dominikaanisen hymnin kanssa. Internetissä katsottavissa oleva GregoBase-hakusivustolla hymnisävelmät on lajiteltu liturgisten traditioiden mukaan.⁴⁴ Vertailuun valitut suomalaiset lähteet ovat Marttilan käsikirjoitus 1500-luvun loppupuolelta (Schalin 101, f. 3r), Loimijoen käsikirjoitus 1500-luvun loppupuolelta (Schalin 106, 47r), niin sanottu *Libellus Musicus* 1500-luvun loppupuolelta (Schalin 111, 56v) ja Urjalan käsikirjoitus 1600-luvun alusta (Schalin 126, 112v). Ulkonäöltään keskiaikaisiin käsikirjoituksiin verrattuna varsin vaatimattomat suomalaiset reformaatioajan nuottikäsikirjoitukset sisältävät usein paljon selkeitä kirjoitusvirheitä sekä poikkeavat toisistaan kirjoitustavaltaan. Edellä mainituista tosin *Libellus Musicus* ja Urjalan käsikirjoitus ovat verrattain huolellisesti ja kauniisti kirjoitettuja. Oheinen litterointi seuraa Urjalan käsikirjoituksen notaatiota.

Suomalaisten käsikirjoitusten ominaispiirteinä ovat hieman nykyisiä tahtiviivoja muistuttavat sanaviivat, joiden tehtävänä on selkeyttää sanojen sijoittumista sävelmään. Kaikissa tarkastelemisani suomalaisissa käsikirjoituksissa *Christe redemptor omnium* -hymnisävelmä on samanlainen

Humbertus-koodeksin sävelmän kanssa mutta poikkeaa *Liber Hymnarius* -kokoelman sävelmästä. *Liber Hymnarius* -kokoelman hymnisävelmän eroavaisuudet on rengastettu. Suomalaiset käsikirjoitukset eroavat varhaisesta dominikaanisesta lähteestä ainoastaan notaatitavoiltaan. Sekä Marttilan että Loimijoen käsikirjoituksen notaatiossa on pieniä, mutta ilmeisen selviä kirjoitusvirheitä.

38 Henricus Thomae -käsikirjoitus, esim. "Dominica prima adventu officium." HEN 45r; Urjalan käsikirjoitus (1608: Officium Missæ); Tukholman suomalaisen kirkon käytössä olleessa Antonio Canutin -gradualeen sisältyvään latinankieliseen *Puer natus* -introitukseen ei ole merkitty otsikkoa. Tukholman suomalaisen kirkon käsikirjoitus 1500-luvun lopulta käyttää introitus-sanaa tonarium-jakson Gloria-säkeissään "Formulæ versuum in introitibus missarum, per omnes tonos" (TLK1, f. 6av). Käsikirjoituksen lehtien numeroinnissa on virheitä, numeroitujen lehtien 6 (=6a) ja 7 välissä on yksi numeroimaton lehti (=6b). Lisäksi lehdet on sidottu väärään järjestykseen. Lehti 5 tulisi olla lehden 6 jälkeen.

39 Hannikainen 2006, 79.

40 Hannikainen 2006, 79–80.

41 Hannikainen 2006, 133.

42 Esim. GA, F.m. II 44, f. 2r; GU f. 5r; HEN 45v; Grad. O. P. s. 4.

43 GOM 13v. Introitussovitus on laadittu *Populus Sion* -introituksesta, mutta tekstiksi Gunnærus on valinnut Jes. 62:11 alkuperäisen Jes. 30:19, 27–30 asemasta. Hannikainen 2006, 155–156.

44 GregoBase.

1. Suomalaisia käsikirjoituksia: URJ, f. 121v, Marttilan käsikirjoitus, f. 3r, Loimijoen käsikirjoitus, 59r, *Libellus Musicus*, f. 56v,
2. *Codex Humberti* (*Hymnarium*, f. 318v), *Hymnarium O. P.*, s. 95,
3. *Liber Hymnarium*, s. 14.

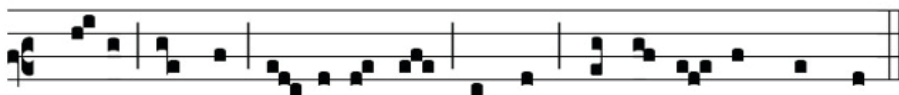
Chri-ste, re-dem-ptor om-ni-um, ex Pa-tre Pa-tris U- ni- ce,

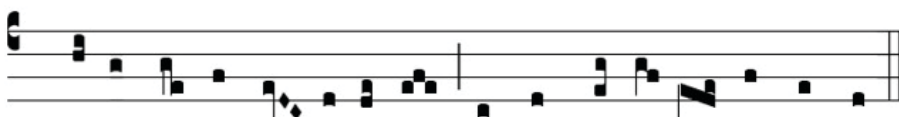
Chri-ste, re-dem-ptor om-ni-um, ex Pa-tre Pa-tris U- ni- ce,

Chri-ste, re-dem-ptor om-ni-um, ex Pa-tre Pa-tris U- ni- ce,

so-lus an-te prin-ci-pi-um na-tus in-ef-fa- bi- li- ter.

so-lus an-te prin-ci-pi-um na-tus in-ef-fa- bi- li- ter.

so-lus an-te prin-ci-pi-um na-tus in-ef-fa- bi- li- ter.

Nuottiesimerkki 6. *Christe, redemptor omnium* -hymnin sävelmämuotoja.

Vertailin vastaavalla tavalla hymnejä *Adesto Sancta Trinitas* ja *Pange lingua gloriosi proelium*. *Adesto Sancta Trinitas* -hymnin vertailuun valitsin suomalaiset versiot Marttilan käsikirjoituksesta, Henricus Thomae -käsikirjoituksesta, Loimaan käsikirjoituksesta, *Libellus Musicus* -käsikirjoituksesta ja Urjalan käsikirjoituksesta. Vertailun tulos oli samanlainen kuin *Christe redemptor omnium* -hymnin kohdalla. Suomalaiset hymniversiot vastasivat Humbertus-koodeksin hymniä. Henricus Thomae (f. 29r) -käsikirjoituksen, *Libellus musicus* (f. 48r) -käsikirjoituksen ja Urjalan käsikirjoituksen (f. 115r) versiot olivat täysin yhtenevät. Marttilan (f. 6r) ja varsinkin Loimaan (f. 60r) käsikirjoitukset sisälsivät selkeitä kirjoitusvirheitä. Samanlaiseen lopputulokseen johti *Pange lingua gloriosi proelium* -hymnin vertailu suomalaisiin käsikirjoituksiin Henricus Thomae (f. 161v), Loimaan käsikirjoitus (f. 53) ja *Libellus Musicus* (f. 42v).

SUOMALAISET REFORMAATIOAJAN NUOTTIKÄSIKIRJOITUKSET JA DOMINIKAANISUUS

Reformaatioajan latinankieliset liturgisen musiikin käsikirjoitukset ovat toistaiseksi jääneet tutkimuksessa vähälle huomiolle. Kokonaisuudessaan käsikirjoitukset ilmaisevat hiippakunnan dominikaanisen tradition jatkumisen pitkälle 1600-luvulle saakka. Eräs kauneimmista esimerkeistä on vuoden 1608 tienoilla laadittu Urjalan käsikirjoitus, johon on tallentunut ilmeisen dominikaanisessa hengessä tärkeimpien kirkollisten pyhäpäivien liturginen musiikki niin hetkipalveluksia kuin messuakin varten. Käsikirjoitus sisältää varsin kattavasti joulun, pääsiäisen, helatorstain, helluntain, Pyhän Kolminaisuuden päivän, pyhäinpäivän, ensimmäisen adventtisunnuntain ja apostolien muistopäivien latinankielisen liturgisen musiikin, sekvenssejä lati-

Kuva 2. Henricus Thomae -käsikirjoitus, f. 29r. Hymnin laulaja on todennäköisesti harjoitellut *Adesto Sancta* -hymnin sävelmää merkitsemällä Guido Arezzolaisen 1000-luvulla kehittämät ja säveltapailuopetuksessa edelleenkin käytössä olevat niin sanotut solmisaatio-tavut nuottien päälle.

naksi, ruotsiksi ja suomeksi, ruotsin- ja suomenkieliset ordinarium-laulut, latinankieliset *Venite exultemus* -psalmit ja latinankielisiä hymnejä.⁴⁵ Kaiken kaikkiaan säilyneet käsikirjoitukset todistavat dominikaanisen perinteen vahvaa asemaa vielä reformaatioajan liturgisessa musiikissa ja myös tuolloista traditiota kunnioittavaa ajattelua.

Vanhin tunnettu suomenkielinen musiikki, reformaatioajan liturginen musiikki, pohjautui Turun hiippakunnassa dominikaaniseen liturgiaan. Näin myös dominikaaniseen traditioon pohjautuva musiikillinen traditio oli vallitseva myöhäiskeskiaikaisessa Turun hiippakunnassa. Oli luonnollista, että katolisen ajan liturgisten kirjojen käyttö vielä reformaatioajalla säilytti liturgisen musiikin luonteen ennallaan. Reformaation muutokset ulottuivat kansankielistä tekstiä lukuun ottamatta itse musiikkiin vähin erin, ja tutuksi käyneet sävelmien piirteet säilyivät jumalanpalvelusmusiikissa niin kauan kuin musiikki säilyi gregoriaanisena. Reformaatio ei siis muuttanut jumalanpalveluksen musiikkia yhtäkkiä, vaan uudet musiikilliset vaikutteet saapuivat huomattavan hitaasti. Ainoastaan pieneen osaan gregoriaanista messumusiikkia sekoittui saksalaisia vaikutteita, ja nämä ilmenevät joissakin pienissä muutaman sävelen sävelmäpartikkeleissa, useimmiten sekvenssien ja messun ordinarium-laulujen yhteydessä.

Latinankielisiä hymnejä kopioitiin vielä 1600-luvulla, ja nämä ovat säilyneet sävelmiltään dominikaanisina yllättävän yhtenäisinä. Vaikka tässä artikkelissa käsittelemäni lähdeaineisto on melko niukka, näyttää siltä, että sävelmävertailulla on mahdollista selvittää niin keskiaikaisten kuin nuorempienkin gregoriaanisten sävelmlähteiden taustaa. Sävelmien transmission selvittämisessä lyhyiden sävelmäpartikkelien tarkastelu on oiva menetelmä. Dominikaaninen kirkkolaulu elää vielä nykyään dominikaanisen sääntökunnan piirissä ja vastaa edelleen sävelmiltään Turun hiippakunnan keskiaikaista liturgista musiikkia.

Jorma Hannikainen, mus. tri
jorma.hannikainen@uniarts.fi

LYHENTEET

GI	<i>Graduale Ilmolense</i>
GT	<i>Graduale Tammelense</i>
GU	<i>Graduale Uskelense</i>
HEN	Henricus Thomae -käsikirjoitus (Skaran käsikirjoitus nro 5)
KK	Kansalliskirjasto
MJW	Codex Westh
TLK1	Tukholman Suomalaisen kirkon käsikirjoitus 1 (n. 1570)
TLK2	Tukholman Suomalaisen kirkon käsikirjoitus 2 (1600-l. alkupuolelta)
URJ	Urjalan käsikirjoitus

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Painamattomat lähteet

Kansalliskirjasto, Helsinki:

Codex Cumoensis -käsikirjoituksesta laadittu kopio (E^Ö I 2)

Codex Westh (C III 19)

Fragmenta membranea -kokoelma (fragmentit F.m. I n:o 135, 137, 171, 186 ja 287; F.m. II n:o 44 ja 64)

Graduale Antonii Canuti (A^Ö II 33)

Graduale Ilmolense (A^Ö II 55)

Graduale Uskelense (*Liber Ecclesie Sancti Bartholomei*, A^Ö II 41)

Henricus Malmin koululaulukirja 1600-luvulta (C^Ö V 32)

Henricus Strigelius -käsikirjoitus (*Liber Templi Ilmolensis*, C III 36)

Jacob Sigfredhsonin käsikirjoitus (ei signumia)

Libellus Musicus (C IV 29)

Raision käsikirjoitus (C^Ö I)

Sackeliuksen koululaulukirja 1600-luvulta (C IV 26)

Urjalan käsikirjoitus (C^Ö IV 12)

Muut arkistot

Gunnærus, Michael Bartholdi *Officia Missæ* (1605), Borgå lyceums bibliotek.

Iisalmen käsikirjoitus 1630-luvulta. Iisalmen seurakunnan arkisto.

Henricus Thomae -käsikirjoitus (Skaran käsikirjoitus nro 5). Musikhandskrift nr. 5, Stifts- och landsbiblioteket, Skara.

Loimijoen käsikirjoitus. Turun maakunta-arkisto. Kopio: Kansalliskirjasto mf/ms 232.

45 Hannikainen 2013, 39–54.

Tukholman suomalaisen kirkon käsikirjoitus I (1570-luvulta) ja Tukholman suomalaisen kirkon käsikirjoitus II (1600-luvun alusta) Tukholman suomalaisen kirkon arkisto.

Painetut lähteet

Agricola, Mikael

1549 *Messu eli Herran Echtolinen. Stockholm.* Näköispainos: Mikael Agricolan teokset 3. WSOY: Porvoo 1987. Tekstiaineisto myös: <http://kaino.kotus.fi/aineistot/>

Hymnarium O.P.

2013 *Hymnarium O.P.*, adapted from the Books of the Order of Friars Preachers. New York: Province of St. Joseph.

Juusten, Paavali

1978 *Se Pyhä Messu. Somen kielen ei Pauin Mutta pyhän Euangeliumin ia Christilisen Seuracunnan tauan iälken. Stocholmis 1575.* Toimittanut ja jälkikirjoituksella varustanut Martti Parvio. Näköispainos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Liber Hymnarius

1983 *Liber Hymnarius cum Invitatoriis & aliquibus responsoriis Solesmis MCMLXXXII.* Abbaye Saint-Pierre de Solesmes.

Missale Aboense

1971 *Missale Aboense secundum ordinem fratrum praedicatorum 1488.* Näköispainos, toim. Martti Parvio. Porvoo: WSOY.

Niels Jasperssons Graduale

1986 *Niels Jasperssons Graduale* (1573). Facsimileudgave med efterskrift af Erik Abrahamsen (1935), Erik Dal og Henrik Glahn. Udgivet af Dansk Organistog Kantorsamfund og Samfundet Dansk Kirkesang. København; Dan Fog Musikforlag.

Internetlähteet ja muut digitaaliset lähteet

Codex Humbert

Codex of Blessed Humbert of Romans. Rome, Santa Sabina, XIV L1 (c. 1256). Artikkelin laadinnassa on käytetty Osmo Vatasen Innocent Smithiltä saamaa Humbert-koodeksista kuvattua digitaalista kuva-aineistoa. Kuva-aineisto on kirjoittajan hallussa.

Graduale O.P.

1950 *Graduale O. P. juxta ritum sacri Ordinis Praedicatorum auctoritate apostolica approbatum reveren-*

dissimi in Christo patris fratris Emmanuelis Suarez ejusdem ordinis generalis magistri permissu editum (Rome: S. Sabinae).

<https://www.scribd.com/document/235694346/1950-Graduale-O-P-Suarez> (4.8.2017)

GregoBase

GregoBase. A database of gregorian scores. <https://gregobase.selapa.net/scores.php>. (4.8.2017)

Graduale Fratrum Minorum

Graduale Fratrum Minorum. Convento della Madonna del Sasso. Kuvaus: <http://www.e-codices.unifr.ch/en/list/oms/>. Facsimile: <http://www.e-codices.unifr.ch/en/oms/0001/94r/0/Sequence-946> (3.8.2017)

Graduale Romanum

1961 *Graduale Sacrosanctæ Romanæ Ecclesiæ de tempore et de sanctis* : SS. D.N. Pii X. Pontificis Maximi iussu restitutum et editum ad exemplar editionis typicæ concinnatum et rhythmicis signis a Solesmensibus monachis diligenter ornatum. <https://media.musica-sacra.com/pdf/graduale1961.pdf> (5.8.2017)

Marttilan käsikirjoitus.

Marttilan käsikirjoitus. Turun maakunta-arkisto: Turun tuomiokapitulin arkisto. TMA, Ttkad Gu I:6. Arkistolaitos, digitaaliarkisto: <http://digi.narc.fi/digi/slistaus.ka?ay=34623> (10.8.2015).

Kirjallisuus

Abrahamsen, Erik

1919 *Liturgisk musik i den danske kirke efter reformationen.* Copenhagen: Levin & Munksgaard.

Fransén, Nat(anael)

1936 *Henricus Thomæ-boken* (Skara mus. hskr. nr. 5), *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja XIX–XX 1929–1930.* Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 1–59

Haapanen, Toivo

1922 *Verzeichnis der mittelalterlichen Handschriftenfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors. I. Missalia.* Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 4. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto.

Hannikainen, Jorma

2006 *Suomeksi suomalaisten tähden: Kansankielisen tekstin ja sävelmän suhde Michael Bartholdi Gunnæruksen suomenkielisessä Officia Missæ -introtuskokoelmassa (1605).* *Studia musica* 29. Diss. Kuopio; Sibelius-Akatemia.

- 2009 *Michael Bartholdi Gunnærus: Officia Missæ (1605): Käytännöllinen editio. Kirkkomusiikin osaston julkaisuja 32.* Helsinki: Sibelius-Akatemia.
- 2010 ”Victimæ paschali laudes -sekvenssi ja sen kansankieliset versiot Iisalmen käsikirjoituksessa.” *Facultas ludendi: Erkki Tuppuraisen juhlaKirja*. Toim. Jorma Hannikainen. Kuopio: Sibelius-Akatemia, 135–166.
- 2012 ”Germaanisesta ja romaanisesta piirteistä varhaisissa suomenkielisissä kirkkolauluissa.” *Suomen musiikkitiede 100 vuotta: juhlasymposiumin satoa*. Toim. Anna-Elena Pääkkölä. Helsinki: Suomen musiikkitieteellinen seura, 21–32. <http://mtsnet.files.wordpress.com/2012/02/suomenmusiikkitiede100julkaisu3.pdf> (1.8.2017).
- 2013 ”Uralan käsikirjoitus 1600-luvun alkupuolelta: ylemmästä latinan laulua.” *Olavin ja Mikaelin jalanjäljissä*. Hymnologian ja liturgiikan seuran vuosikirja HYMNOS 2013. Toim. Tapani Innanen, Teija Pitkänen & Timo Åvist. Helsinki: Hymnologian ja liturgiikan seura, 39–54.
- Hannikainen Jorma & Tuppurainen, Erkki
- 2016 ”Vernacular Gregorian Chant and Lutheran Hymn-singing in Reformation-era Finland.” *Re-forming Texts, Music, and Church Art in the Early Modern North*. Ed. Tuomas M.S. Lehtonen & Linda Kaljundi. Amsterdam: Amsterdam University Press, 157–178.
- Hiley, David
- 2009 *Cambridge Introductions to Music: Gregorian Chant*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Häkkinen, Kaisa & Hannikainen, Jorma
- 2013 ”Tukholman suomalaisen seurakunnan luterilainen graduale.” *Sananjalka. Suomen Kielen Seuran vuosikirja 55*. Toim. Sirkka Saarinen. Turku: Suomen Kielen Seura, 100–127.
- Knuutila, Jyrki
- 2016 ”Sisälsikö Mikael Agricolan jumalanpalveluselämä dominikaanisia piirteitä?” *Pohjoinen reformaatio*. Toim. Meri Heinonen & Marika Räsänen. Turku: Centre for Medieval and Early Modern Studies & Turun Historiallinen Yhdistys, 306–310.
- Lagercrantz, Ingeborg
- 1948 *Lutherska kyrkovisor I: Finländska musikhandskrifter från 1500- och 1600-talen. Del 1: Jul och påsk*. Lutherska litteraturstiftelsens svenska publikationer Nr. 2. Diss. Helsingfors: Lutherska litteraturstiftelse.
- Lempiäinen, Pentti
- 1967 *Liturgista kehitystä Suomessa uskonpuhdistuksen ja puhdasoppisuuden aikana valaisevia lähteitä*. Luther-Agricola-Seuran julkaisuja B5. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.
- Parvio, Martti
- 1988 ”Postscriptum.” *Missale Aboense 1488*. Näköispainos, toim. Parvio, Martti. Porvoo. WSOY, 531–556.
- Schalin, Olav D.
- 1946 *Kulthistoriska studier till belysande av reformationens genomförande i Finland I*. Svenska litteratursällskapet i Finland 305. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet.
- Smith, Innocent
- 2014 *Dominican Chant and Dominican Identity*. Religions 2014, 5, 961–971; doi:10.3390/rel5040961. <http://www.mdpi.com/2077-1444/5/4/961/pdf> (4.8.2017)
- Tahkokallio, Jaakko
- 2015 ”Rauma ja fransiskaani kirjallisuutta.” *Risti ja lounatuuli: Rauman seurakunnan historia keskiajalta vuoteen 1640*. Toim. Anu Lahtinen & Miia Ijäs. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 56–63.
- Taitto, Ilkka
- 1992 *Documenta gregoriana: Latinalaisen kirkkolaulun lähteitä Suomessa*. Porvoo: WSOY.
- 2002 *Graduale Aboense: Näköispainos käsikirjoituskatkelmasta 1397–1406*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 856. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tuppurainen, Erkki (toim.)
- 2012 *Codex Westh: Westhin koodeksin kirkkolaulut*. Doc-Mus-tohtorikoulun julkaisuja 2. Kuopio: Sibelius-Akatemia.
- Tuppurainen, Erkki & Hannikainen, Jorma (toim.)
- 2010 *Suomenkielisiä kirkkolauluja 1500–1600-luvuilta*. Kirkkomusiikin osaston ja Kuopion osaston julkaisu- ja 33. Kuopio: Sibelius-Akatemia.